

Tercüme Faaliyetleri

Bilindiği gibi İslam toplumunda Hz. Peygamber'in vefatının ardından Müslümanlar arasında bir takım dinî ve siyasî anlaşmazlıklar çıkmıştır. Ali ve Muaviye arasındaki sorunlar, Cemal-Siffin savaşı gibi vakalar dinî ve siyasî tartışmalara ve bölünmelere sebebiyet vermiştir. Bu dinî ve siyasî meseleler beraberinde imamet, büyük günah işleyen kimsenin durumu, irade, kaza-kader ile ilgili tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Her grubun/topluluğun bu problemlere yönelik farklı yaklaşımlarının ve sundukları çözümlerin İslam toplumunda ortaya çıkardığı dinamizm; ilimlerin, mezheplerin ve farklı ekollerin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Bir taraftan Müslüman toplum kendi içerisinde bu ilmî ve zihnî dönüşümü yaşarken diğer taraftan yapılan fetihler ve ticaret vb. yollar onları kadîm ilmî ve felsefî geleneklerle karşı karşıya getirmişti. Bu durum karşısında Müslümanlar kendilerini kadîm dünyanın mirasçısı olarak görmüşler ve onların birikimlerine yeni bir yorum katarak bunları yeniden şekillendirmişlerdir. Burada Müslümanlar için belirleyici olan unsurlardan birisi toplumun ihtiyaçları olmuştur. Çünkü Yunan-Helenistik, İran ve Hind gibi kültürlerle karşılaştırıldığında İslam toprakları her anlamda onlardan geri bir durumdaydı. Sınırları gittikçe büyüyen devletin kurumsal anlamda ihtiyaçları vardı. Bu ihtiyaçların acil olarak karşılanması gerektiğinden Müslümanlar bu kültürlerin birikiminden faydalanma yoluna gitmişlerdir. Devlet adamları pratik alanlardaki ihtiyaçları karşılamak için yabancıları sarayda görevlendirmişlerdir. (Bayrakdar, 2001: 27-28; Fahri, 1992: 11-12)

Diğer taraftan farklı din kültür mensuplarıyla yaptıkları tartışmalarda, muhataplarının inanç ve düşüncelerini mantık ve felsefî ilkelerle sistemli biçimde savunmaları karşısında Müslümanlar da onların yöntemleriyle kendi düşüncelerini savunma ihtiyacı hissetmişlerdir. Ayrıca özellikle Kur'an'ın hakikatin bilgisini elde etme ilkesi uyarınca şekillenen Müslüman zihinleri, kadîm kültürün ilmî ve felsefî mirasını da bu gözle değerlendirmeye yönelmiştir. Bu miras, hakikati elde etme yolundaki bir çabanın ürünü olarak görülüp bundan istifade etme yoluna gidilmiştir. Böylece Emevîler döneminden (661-750) başlayarak Abbasiler döneminde daha gelişerek IV/X. Yüzyıla kadar devam eden ve gittikçe sistemli hale gelen tercüme faaliyeti başlamıştır.

İslam dünyasında başlayan bu tercüme faaliyeti yalnızca Yunan-Helenistik, İran ve Hind düşüncelerine ait olan eserlerin Arapçaya tercüme edilmesinden ibaret değildir. Bu faaliyet aynı zamanda belirli bir felsefî bakışı ve anlayışı gerektiren bir harekettir. Böyle bir anlayıştan yoksun olunan bir ortamda başarıya ulaşmış bir tercüme hareketinin varlığından söz etmek zor olur. Çünkü tercüme edilecek eserlerin belirlenmesi, tercümenin nasıl ve niçin yapılacağı, tercüme dilinin oluşturulması, felsefî bir altyapının bulunmasını gerektiren durumlardır. Bundan dolayı İslam dünyasındaki tercüme faaliyetinin, oluşmaya başlamış olan felsefî bir zihniyet ve altyapının açılımını ve gelişimini sağlayan bir devam hareketi olarak görülmesi gerekir. (Alper,2012: 36) Bundan dolayıdır ki başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiş olan bu tercüme faaliyetini Gutas, toplumun tüm seçkin kesimleri tarafından büyük malî bütçelerle desteklenen toplumsal bir fenomen olarak açıklama ihtiyacını hissetmiştir. Bu çeviri faaliyetini insanlık tarihinde açılan bir çığır olarak ifade eden Gutas, bu hareketi Perikles Atinası, İtalyan Rönesansı veya 16. 17. yüzyıl bilimsel devrimleriyle aynı kategoride görmüştür. (Gutas, 2011: 16,20)

İslam felsefesinin oluşum ve gelişiminde önemli rol oynayan tercüme faaliyetleri ile oluşan birikim Müslümanlar tarafından anlaşılma, eleştirel değerlendirme, özümseme süreci geçirmiş ve sonrasında İslam felsefesinin kendi sistem ve ekolleri ortaya çıkmıştır. Şimdi bu tercüme sürecinde yer alan mütercimlere ve Arapça'ya çevirilen eserleri ele alalım.

Emeviler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri bu süre içerisinde tıp, kimya ve astronomi ilmi ile ilgili eserlerin tercümesiyle sınırlı kalmıştır. Ancak Emeviler öncesinde Yunan simyacı Zosimos'un (350-420) simyaya dair eserinin 38/658 yılında yapılmış Arapça elyazması çevirisi bulunmaktadır. Emevi halifesi I. Mervan döneminde tıp ile ilgili ilk tercüme yapılmıştır. İskenderiyeli Ahron tarafından yazılmış eser, Yahudi tabip Mâserceveyh el-Basrî tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Emeviler dönemindeki tercüme faaliyetlerinde ismi en çok öne çıkan ve bazı kaynaklarda tercüme hareketinin kendisiyle başlatıldığı isim Emevi prensi Halid b. Yezîd'dir (ö. 704). Hem ilme olan ilgisinden hem de hilafette yer alamamasından dolayı kendini ilme vermiştir. Özellikle kimya ve astroloji ile ilgili kitapları Kıptice ve Yunanca'dan Arapçaya tercüme ettirmiştir. Ayrıca kendisi de kimya ile uğraşmış ve bu alanda bir de eser vermiştir. Ptoleme'nin olduğu ileri sürülen *Meyveler Kitabı (Kitâbu's-Semere)* Halid b. Yezîd'in teşvikiyle tercüme ettirilen astroloji eserlerindedir. (İzmirli, 1995: 53; Alper, 2012: 42)

Abbassiler dönemine gelindiğinde tercüme hareketinin hem alanı genişlemiş hem de tercüme faaliyetleri hız kazanmıştır. Önceki dönemde yapılan tercümelelerdeki eksiklikler giderilmeye, tercüme hataları düzeltilmeye çalışılmış, tercümelelerin daha kontrollü ve sistematik yapılması sağlanmıştır. Emeviler döneminin aksine bu dönemde bilimsel ve felsefî eserler de tercüme edilmeğe başlanmıştır. Özellikle Abbasi halifesi el-Mansûr dönemi (136-158/754-775) tercüme faaliyetleri açısından önemli bir dönemdir. Kendisi de felsefe ve astronomiyle ilgilenen el-Mansûr halifeliliği döneminde çeviri faaliyetlerine büyük destek vermiştir. Bu dönemde Mansûr'un kâtipliğini yapan İran asıllı Abdullah b. Mukaffa (ö. 139/757) tarafından Aristo'nun *Organon* külliyyatından bazı kitaplar, *Hudayînâme (Pers Kralları Tarihi)*, *Ayinnâme*, *Mazda'nın Kitabı*, *Anûşirvan'ın Hayatı* Farsçadan Arapçaya, tercüme edilmiştir. Yine Hintli bilge Beydaba'nın *Kelîle ve Dimne*'si de İbn Mukaffa tarafından tercüme edilen eserlerdendir. Mansûr döneminin diğer tercüme edilen eserleri arasında Batlamyus'un *el-Mecisti* adlı eseri, Gerasanalı Nikomakhos'un *Aritmetik*'i ve Eukleides'in *Elements*'i bulunmaktadır. (Fahri, 1992: 12-13; Alper, 2012: 42)

Harun Reşîd döneminin en önemli ilmi şahsiyeti halifenin saray hekimliğine getirdiği Yuhanna b. Mâseveyh'tir. Kendisinin tercüme yapıp yapmadığı kesin olarak bilinmese de tıbbıa dair bir çok eser kaleme almıştır. Harun Reşîd (veya muhtemelen Mansûr) döneminin önemli tercümelelerinden birisi astronomi ile ilgili meşhur Hind risalesi olan *Siddhanta*'nın Muhammed b. İbrahim el-Fezârî tarafından yapılan tercümesidir. Bu dönemde Şîi Nevbahfî ailesinden Ebû Sehl el-Fadl el-Nevbahfî astronomi ile ilgili eserleri Farsçadan Arapçaya tercüme etmiştir. (Fahri, 1992: 13-14)

Halife Abdullah el-Me'mûn dönemi şüphesiz tercüme faaliyetleri açısından en önemli dönemlerden birisini oluşturur. Me'mûn döneminde 830 yılında kurulan Beytü'l-Hikme resmî bir tercüme, araştırma merkezi ve kütüphane görevi görmüştür. Burası Harun Reşîd dönemindeki Hizânetü'l-Hikme adlı saray kütüphanesinin geliştirilmesiyle oluşturulmuştur. Kaynaklarda hakkında çok fazla bilginin olmadığı Beytü'l-Hikme hem tercüme faaliyetlerinin hem de ilmî ve felsefî çalışmaların yapıldığı bir yer olmuştur. (Fahri, 1992: 17; Alper, 2012: 44)

Tercüme faaliyetlerinde yer alan en önemli isimlerden birisi Yahya (Yuhanna) el-Bitrîk'tir. En önemli tercümelelerinden birisi Eflatun'un Timaeus adlı eserine yaptığı tercümedir. Bu, eserin kısmî bir çevirisidir hatta çeviri eser üzerine Galen tarafından yapılmış olan özetin çevirisi de olabilir. Bunun dışında yaptığı çeviriler genellikle Aristo'nun eserleri veya ona nispet edilen eserlerdir. Tercüme faaliyetlerinde yer alan önemli isimlerden birisi de Huneyn b. İshak'tır. Tercümelelerin daha sistemli ve ilmî yapılmasında önemli payı olan Huneyn b. İshak, Galen'in birçok felsefî eserinin tercümesinde yer almıştır. Aristo'ya ait eserlerin tercümesi onun idaresindeki grup tarafından yapılmıştır. Daha çok tıpla ilgilenen Huneyn b. İshak, Galen'in yanı sıra Hipokrat'ın eserlerinin de neredeyse tamamını tercüme etmiştir. Diğer önemli

mütercimler arasında İbn Nâima el-Hımsî, Ebû Bişr Mettâ ve öğrencisi Yahya bin Adî, el-Hasan b. Suvâr (İbnü'l-Hammâr), Ebû Ali b. Zur'a ve Sâbit b. Kurre el-Harrânî yer alır. (Fahri, 1992: 17-19; Alper, 2012: 45-46) Tercüme vasıtasıyla Müslümanlar, Platon ve Aristo gibi öne çıkan isimlerin yanı sıra Plotinus, Porphyry, Iamblichus, Themistius, Syrianus, Proclus, Areopaguslu sahte-Dionysius, Simplicius, Philoponus ve Olympiodorus gibi isimlerin eserlerinin Arapça ve Süryani versiyonlarından da haberdar olmuşlardır. (D'ancona, 2007:24)

Emeviler döneminde başlayarak Abbasiler döneminde devam eden ve iki yüzyıl boyunca hızlı bir şekilde gelişen çeviri faaliyetleri zamanla yavaşlamış ve 1000. yılın başlarından itibaren sona ermiştir. Bu faaliyetlerin sona ermesinin sebebi Müslümanların artık bu ilimlere duyduğu ilginin azalması veya çeviri yapacak mütercim bulunamaması değildir. Aksine bunun sebebi tercüme hareketinin toplumsal ve bilimsel anlamını yitirmesi, artık Müslümanlara sunabileceği bir şeyin kalmamış olmasıdır. Farklı ilim dalları ile ilgili Yunanca metinler uzun zaman önce tercüme edilmiş ve incelenmiş olduğundan güncelliklerini yitirmiş ve artık Müslümanlar, ihtiyaçlarına cevap verebilecek güncel bilgilere yönelmiştir. İlmî ve felsefî çalışmaları destekleyenler, çeviri metinler yerine orijinal Arapça yazılar ısmarlamaya başlamışlardır. Devam eden bu süreç sonunda İslam dünyasında ilim ve felsefe kendi ayakları üzerinde durabilecek konuma yükseldiğinde, yani Büveyhiler döneminde, tercüme faaliyetleri tamamen sona ermiştir. Aslında bu faaliyetler sona ermeden çok önce İslam âlimleri kendi eserlerini yayınlamaya başlamışlardı. Tıpta Ali İbn Abbâs el-Mecûsî (ö. 4/10. yüzyılın sonları) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037), astronomide el-Battânî (ö. 317/929) ve el-Bîrûnî (ö. 440/1048), matematikte el-Hârîzmî (3/9. yüzyılın ilk yarısı) ve fizikte İbnü'l-Heysâm (ö. 432/1041) vb.'nin yazdıkları eserler bilimde devrim yaratan nitelikte eserlerdi. Bunların yanı sıra Yunan bilim ve felsefesine yönelik eleştirel eserler de ortaya konulmaya başlamıştı. Er-Râzî'nin *Galen Hakkında Şüpheler*, İbnü'l-Heysâm'ın *Ptolemaios Hakkında Şüpheler* ve İbn Sînâ'nın *Aristoteles Hakkında Şüpheler* olarak da adlandırılabilir *el-Hikmetü'l-Meşrûkiyye* isimli özgün nitelikteki eserleri bunlara örnek verilebilir. Sonuçta X. ve XI. yüzyıllarda Müslüman âlimlerin yazdıkları eserler, tercüme edilen eserlerin seviyesinin üzerine çıkmış ve İslam ilim ve felsefe dünyasında daha baskın ve yaygın konuma gelmiştir. 10. Yüzyılda Büveyhiler dönemi ile birlikte iktidarın merkez niteliğinin kaybolmasıyla da ilim ve felsefe faaliyetleri Bağdat merkezli olmaktan çıkıp İslam dünyasının her tarafına yayılmıştır. (Gutas, 2011: 147-150)

İran Felsefesi

İran düşüncesinin İslam düşüncesine etkisi iki dönemde ele alınmalıdır. Birincisi özgün İran düşüncesidir. Diğeri de Yunan-Helenistik düşüncesiyle Hind düşüncesinin İslam'a geçmesinde aracılık eden İran düşüncesidir.

Özgün İran düşüncesinin İslam düşüncesine etkisi, doğrudan felsefeye olmayıp dinî inanç, edebiyat tarihi ve siyasî tarihle ilgili kitaplarla olmuştur. Bu kitaplarda yapılan tercüme arasında *Cavidan Hırad* (el-Hikmetü'l-Halide), *Hudayinâme* (Pers Kralları Tarihi, Siyaru Mulûki'l-Acem), *Anuşirvân'ın Hayatı*, *Mazda'nın Kitabı*, *Âyinnâme*, *Risâle fi'l-Ahlâk* gibi kitaplar ile edebî ve tarihî mahiyette sözler içeren bazı kitaplar bulunmaktadır. Bu eserlerden en ünlüsü el-Hikmetü'l-Halide adıyla Arapçaya tercüme edilen *Cavidan Hırad* İranlı filozof Miskeveyh'e isnad edilir. Eserde İran Kralının oğluna öğütleri yer alır. Sonradan esere Anuşirvan, Lokman, Hermes Diogenes gibi bilgelerin ahlâkî öğütleri eklenmiştir. Tercüme faaliyetinde yer alan İranlı mütercimler arasında İbnü'l-Mukaffa ve oğlu Muhammed, En-Nevbahtî, Hasan b. Sehl İshak b. Yezîd, Zedaveyh ve Behrâm gibi isimler yer almaktadır.

İrandaki Zerdüştlük ve Mani dinî düşüncesi İslamî unsurlar, Yeni Eflatuncu ve Pisagorcü fikirlerle karışarak İslam toplumunda İsmailîlik ve Batınîlik gibi akımların doğmasına

sebebiyet vermiştir. Yine eski İran dinî düşüncesi Şîlik içerisindeki birtakım siyasî ve dinî fırkaların şekillenmesinde etkili olmuştur. Şî anlayıştaki imamlığın veraset yoluyla geçmesi ve masum imam anlayışı Zerdüşt kaynaklıdır. İran'ın resmi dini Zervanizm'in (Dehriyye) etkisiyle İslam kültüründe materyalist ve ateist kimseler ortaya çıkmıştır. Müslüman filozoflardan Kindî, Mazdeizm ve Maniheizm inanışlarına karşı reddiyeler yazmıştır. Zerdüştlüğün karanlık ve ışık teması İslam filozoflarının felsefesinde tamamen İslami formda iki felsefî unsur olarak yer bulmuştur. Ayrıca İran kökenli öğüt ve hikmetli sözlerden oluşan eserlerin etkisiyle İslam kültüründe Adâbu'l-Mulûk, Nasihatu'l-Mulûk, Ahkâmu's-Sultâniyye tarzında yarı ahlâkî yarı siyasî eserler ortaya çıkmıştır. (Bayrakdar, 2001: 65-66; Fahri, 1992: 33-34)

Diğer taraftan İranlıların Yunan ve Hind kültürüyle tanışmaları ticaret vasıtasıyla çok önceleri gerçekleşmiştir. İslam'a girmeden önce Hind ve Yunan kültürüne ait felsefî eserler de dâhil olmak üzere birçok kitabı Farsçaya tercüme etmişlerdir. İslam'ı kabullerinden sonra da bu eserlerin önemli bir kısmını Arapçaya tercüme ederek bunların İslam kültürüne aktarılmasında aracılık yapmışlardır. Yine felsefenin İslam dünyasına geçişinde önemli rol oynayan Urfa ve Nusaybin medreseleri İranlılar tarafından kurulmuştur. Bu medreselerde gerçekleştirilen ilmî ve felsefî çalışmalarla Yunan-Helenistik felsefesi İranlılar arasında yaygınlaşmıştır. Bu eserlerden Farsça olanlar da tercüme faaliyetleri sırasında İbnü'l-Mukaffa ve oğlu Muhammed gibi mütercimler tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Aynı şekilde Hind kültürüne de ilgi duyan İranlılar Cundişâpûr medresesine Hindli tabipleri davet ederek Hind tıbbının İran'da yayılmasını sağlamışlardır. Astronomi ve matematikle ilgili Brahmagupta'nın *Siddhantası* ve Beydeba'nın *Kelile ve Dimne'sini* önce Farsça'ya tercüme etmişler sonra da Arapça'ya çevirmişlerdir. Böylece hem Yunan-Helenistik hem de Hind kültürlerinin İslam dünyasında tanınmasında aracılık yapmışlardır. (Bayrakdar, 2001: 67-68)

Hind Felsefesi

Müslümanlar Halife Velid döneminde Sind'in fethi ile tanışmışlardır. devam eden fetihlerle birlikte Hindliler arasında İslam'a geçenler olmuş ve iki kültür arasında karşılıklı alışveriş yaşanmıştır. Müslümanlar önceleri Hind kültürü ile ilgili bilgileri İran üzerinden edinirken IX. yüzyıldan itibaren doğrudan elde etmişlerdir. Bu kültürle ilgili bilgileri elde etmede Mansûr ve Harun Reşîd dönemlerinin ünlü veziri Yahya ibn Hâlid el-Bermekî (738-805)'nin katkısı büyüktür. Onun emriyle tıpla ilgili birçok Hintçe eser tercüme edilmiştir.

Müslümanların Hind kültürü ve dinî ile ilgili bilgi edinmelerinde *Hindlilerin Dinî İnançları* isimli bir eserden söz edilmektedir. Yazarının kim olduğu belli olmayan bu eserden bahseden İbn Nedîm'in ifadelerinden tercüme bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hindliler hakkında daha sağlam bilgilere Müslümanlar X. Yüzyılın sonlarına doğru Bîrûnî'nin (ö. 1048) kaleme aldığı *Tahkîk Mâli'l-Hind* adlı eserle ulaşılmıştır. Bu eserde Bîrûnî, Hind dini, felsefesi, gelenekleri, tarihi, coğrafyası, bilimi ve felsefesi hakkında çok önemli bilgilere yer vermektedir. Ancak eserin yazılış tarihi göz önüne alındığında İslam felsefesinin oluşum sürecine etki etmesi için geç bir tarih olduğu görülmektedir.

Hind dini, astronomi, matematik ve tıbbî Müslümanlar arasında ilgi görmüştür. Ancak Hind felsefesinin İslam felsefesi üzerine etkisine bakıldığında bunun neredeyse yok denilecek kadar azdır. Bunda hem Hind topraklarının uzak olmasının hem de Hind kültürü ile tanışıldığında Müslümanların zaten bilim ve felsefe adına üretime geçmiş olmalarının etkisi vardır. Ancak Râzî'nin, tartışmalı olsada, tenasüh, zaman ve mekân ile ilgili görüşlerinde Hind felsefesinin etkisinden bahsedilmektedir. Yine bazı çağdaş araştırmacılar tarafından kelâmcıların atom görüşlerinin kısmen veya tamamen Hind felsefesinden etkilenmiş olduğu iddia edilse de bu tartışmalı bir konudur. Bunun yanı sıra Hind mistisizminin mutasavvıflar

üzerine etkisinden bahsedilir ki bu etkinin Hindli Müslüman mutasavvıflardan geldiği kabul edilebilir. (Bayrakdar, 2001: 68-70; Fahri, 1992: 31-33; Nasr-Leaman, 79,86-87)

İslam Felsefesi İle İlgili Kaynak Eserler

Bu eserler İslam felsefesinin doğuşu, gelişimi, özellikleri, Müslüman filozofların hayatları, eserleri ve felsefeleri hakkında bilgi vermek amacıyla yazılmış eserlerdir. Bunlar doğrudan İslam felsefesi hakkında bilgi verdiklerinden “ana kaynaklar” olarak da isimlendirilebilir. Bunların belli başlıları şunlardır:

- **El-Fihrist:** İbnü'n-Nedîm tarafından kaleme alınan eser biyografik ve bibliyografik eserlerin en meşhurlarındandır. Kitapta Müslüman filozoflara, bilim adamlarına, kelimcılara, sufilere, Antik Yunan filozoflarına ve Süryani mütercimlerine yer verilir.
- **Tabakatü'l-Etubbâ' ve'l-Hükemâ:** Endülüslü meşhur tabip İbn Cülcül tarafından yazılmıştır. Eserde Müslüman filozoflar, Antik Yunan filozofları ve Süryani mütercimler hakkında bilgi verilir.
- **Tabakâtu'l-Umem:** Endülüslü tarihçi, âlim Kâdî İbn Sâid tarafından yazılan eserde; Müslüman filozoflara, kelimcılara, Yunan, Yahudi ve Hıristiyan filozoflara yer verilir.
- **Târîhu 'Ulemâ'i'l-Endelüs:** Ebû Velid Abdullah İbnü'l-Faradî tarafından yazılan eser özellikle Endülüs'te yetişen âlim ve filozoflar hakkında bilgilere yer verir. Ebu'l-Kâsım İbn Başkuvâl tarafından bu esere zeyl olarak *Kitâbu's-Silâ* isimli eser kaleme alınmıştır.
- **Nüzhetü'l-Ervâh ve Ravzatü'l-Efrâh:** Muhammed İbn Mahmûd Şehrezûrî'nin bu eseri Yunan filozoflar, Süryani mütercimler ve filozoflar ile Müslüman filozoflar hakkında bilgi verir.
- **Târîhu Hükemâ'i'l-İslâm:** Ebu'l-Hasan Ali el-Beyhakî'nin bu eseri İslam felsefesi tarihi mahiyetinde bir eserdir.
- **İhbârü'l-'Ulemâ' bi-Ahbâri'l-Hükemâ:** İslam felsefesinin en önemli kaynakları arasında yer alan bu eser, İbnü'l-Kıfî tarafından kaleme alınmıştır. Yunan, Süryânî, Hıristiyan ve Müslüman filozofların yer aldığı eserin, Muhammed İbn Ali el-Zavzanî tarafından *Kitâbü'l-Müntahabât* isimli muhtasarı yapılmıştır.
- **Uyünü'l-enbâ' fî Tabakati'l-Etubbâ':** Ünlü tabip ve düşünce tarihçisi İbn Ebû Usaybia tarafından yazılmıştır. Eser, dört yüze yakın Yunan filozof, Süryani mütercim, Müslüman filozof ve bilim adamı hakkında bilgi içerir.
- **Vefeyâtü'l-'Ayân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân:** İbn Hallikân tarafından yazılan eserde, bazı Süryânî mütercimlere, Müslüman filozoflara, kelimcılara, sūfilere, diğer âlim ve devlet adamlarına yer verilir. Bu esere Muhammed İbn Şâkir el-Kutubî tarafından *Fevâtu'l-Vefeyât* adında bir zeyl yazılmıştır.
- **Eş-Şeka'iku'n-Nu'mâniyye fî 'Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye:** Taşköprülüzâde tarafında yazılan bu eserde 522 Osmanlı şeyh ulemâsı, ilim adamı ve onların eserleri hakkında bilgilere yer verilmektedir.
- **Nevâdirü'l-Ahbâr fî Menâkibi'l-Ahyâr:** Taşköprülüzâde'nin yazdığı bu eserde de Osmanlı düşünürleri hakkında bilgiler yer almaktadır.
- **Keşfü'z-Zunûn:** Kâtib Çelebi'nin yazdığı bu eser zengin ve meşhur bir bio-bibliyografyadır. Kitapta 14500 kadar kitâb ve risâle, 10000 kadar da çoğunluğu Müslüman olan müellif hakkında bilgi yer almaktadır.

- **Süllemü'l-Vüsûl ilâ Tabakati'l-Fuhûl:** Katip Çelebi'nin bu eseri Müslüman olan ve olmayan ünlü müelliflerin biyografilerini içerir.

İslam felsefesine kaynaklık eden eserlerden bazılarını filozofların hayatları ve eserleri hakkında yazılan otobiyografik ve otobibliyografik eserler oluşturur. Bu eserler ya filozofun kendisi tarafından yazılmıştır ya da filozofun öğrencisi veya başka bir düşünür tarafından yazılmıştır. Gazzâlî'nin *El-Münkız mine'd-Dalâl*, İbn Haldun'un *El-Ta'rif bi İbn Haldûn'nun ve Rihletuhü's-Şarkan ve Garban*, İbn Sînâ *Sîretü's-Şeyhü'r-Reîs*, Birûnî'nin *Risâle fî Müellefât Muhammed Zekeriyâ er-Râzî* ve Şehrezuri'nin *Eş-Şeceretü'l-İlâhiyye* adlı eserleri örnek olarak verilebilir.

Kaynak eserlerden bir kısmı filozofların hayatı ve eserlerinden ziyade, onların felsefî doktrin ve görüşlerine yer veren eserlerdir;

Ebû Süleyman es-Sicistânî/*Sıvânu'l-Hikme*, İbn Hindû/*El-Kelimü'r-Rûhâniyye fî'l-Hikemi'l-Yunâniyye*, Ebû Hayyân et-Tevhîdî/*El-Mukâbasât*, El-Beyhâkî/*Tetimmetü Sıvâni'l-Hikme*, Gazzâlî/*Makasidü'l-Felâsife*, İbn Fâtik/*Muhtârü'l-Hikem*, Şehristânî/*Tarihu'l-Hukemâ* ve *Kitâb Musâra'ati'l-Felâsife*, Fahreddin er-Râzî/*Muhassalü Efkâri'l-Mütekaddimîn ve'l-Müte'ahhirîn mine'l-'Ulemâ' ve'l Hükemâ' ve'l -Mütekellimîn*, Mûsa İbn Meymûn/*Delâletü'l-Hâ'irîn*.

İslam felsefesine kaynaklık eden eserlerin bir kısmını felsefî terimleri içeren sözlükler oluşturur. Kindî'nin *Risâle fî Hudûdi'l-Eşyâ ve Rusûmihâ*, Fârâbî'nin *Et-Ta'likât*, İbn Sînâ'nın *Risâle fî'l-Hudûd* adlı eserleri bu alanda yazılmış önemli sözlüklerden birkaçıdır. Seyyid Şerif Cürçânî tarafından yazılan *Kitâbü't-Ta'rifât* sadece felsefe değil çeşitli ilimlere ait istislahlara yer veren bir eserdir. Muhammed İbn Yusuf Kâtib el-Havârizmî'nin *Mefâtihu'l-Ulûm* adı eseri de felsefe de dâhil olmak üzere ilimler hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eserdir. Yine Tehânevî'nin *Keşşâfu Istilâhâtü'l-Fünûn* adlı eseri sonraki yıllara ait önemli bir sözlük mahiyetindedir.

Buraya kadar verilen eserler İslam felsefesine ve filozoflara doğrudan yer veren bir anlamda İslam felsefesinin ana kaynaklarıydı. Bir de İslam felsefesi ve filozofları hakkında bilgi verme amacı taşımayan ancak bu konuların da içerisinde yer aldığı eserler vardır. Bu tür eserler İslam felsefesine kaynaklık eden tâli kaynaklar olarak ifade edilebilir.

Genel Kültür Tarihleri: El-Mes'ûdî/*Et-Tenbîh ve'l-İşrâf* ve *Mürücü'z-Zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, El-Hemedânî/*El-Iklil*, İbn Haldûn/*Mukaddime*, Şehristânî/*Kitabu'l-Milel ve'n-Nihal*, İbn Hazm/*Kitâbu'l-Fisâl* ve *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihal*.

Genel Tarih Kitapları: Hatîb el-Bağdadî/*Târihu'l-Bağdad*, Belâzûrî/*Futûhu'l-Buldân*, İbnu'l-İbrî/*Târihu Muhtasari'd-Düvel*, Tabarî/*Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*.

Tabakât ve Siyer Kitapları: İbnü'l-Murtazâ/*Kitâbu't-Tabakati'l-Mu'tezile*, Yâkût/*Mu'cemu'l-Udebâ*, Es-Subkî/*Et-Tabakâtu's-Şâfiyye el-Kubrâ*, Kandamir/*Habibü's-Siyer*.

Coğrafya ve Seyahat Kitapları: Ebû Dulâf/*Acâibu'l-Buldân*, Yakût/*Mu'cemu'l-Buldân*, İbn Batûta/*Tuhfetü'n-Nazâr fî Garâibi'l-Amsâr ve Acâibu'l-Asfâr*, Evliya Çelebi/*Seyahatnâme*. (Bayrakdar, 2001: 11-19)

Bunların yanı sıra İslam felsefesi ve filozofları ile ilgili son dönemde yazılmış olan yerli ve yabancı çok sayıda kaynak da vardır. Bunlar arasında da şunlar zikredilebilir:

Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman/*İslâm Felsefesi Tarihi*, Peter Adamson-Rihard C. Taylor/*İslam Felsefesine Giriş*, Macid Fahri/*İslâm Felsefesi Tarihi*, Ali Sami en-Neşâr/*İslam'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu*, Hilmi Ziya Ülken/*İslam Felsefesi ve Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, M. M. Şerif/*İslam Düşüncesi Tarihi*, İsmail Hakkı İzmirli/*İslam'da Felsefe Akımları ve İslam Felsefesi Tarihi*, Dimitri Gutas/*Yunanca Düşünce Arapça Kültür ve İbn Sînâ'nın Mirası*, Ahmet

Arslan/İslam Felsefesi Üzerine, Mehmet Bayrakdar/İslam Felsefesine Giriş, T. J. De Boer/İslâm'da Felsefe Tarihi.

